

Kiss Mária

Karácsonyi tuskóégetés Európában

A magyarországi délszláv lakosság karácsonyi szokásai között előfordul egy olyan szokáselem, amelynek időben és térben szerteágazó kapcsolatai mutatathatók ki Európa jól körülhatárolható területein, illetve etnikumainál. Ez az úgynevezett *karácsonyi tuskóégetés*. Ennek lényege az, hogy karácsony vigíliáján meggyújtottak egy tuskót, faröngköt vagy fatörzset. Ismert elnevezései: *the yule log* (angol), *het kersblok* (holland), *la buche* (francia), *der Weihnachtsklotz* (német), *il ceppo* (olasz), *badnjak*, *panj* (szerb és horvát), *čok*, *božič* (szlovén), *Christoxylo* (görög), *gräupacken* (svéd). E népek hite szerint a tuskónak, illetve égetés utáni maradványainak *mágikus ereje* átívelt a gazdasági év egész időszakán. Ez az erő elsősorban a termékenységvarázslásra, a gyarapodás elősegítésére, az emberek és az állatok egészségének megóvására irányult.

Szerb lakosságunknál, amikor a gazdaasszony a különféle kalácsok elkészítésével foglalkozik, a családfő kimegy az erdőre, kiválaszt egy alkalmas fát és kivágja a *badnjakot* a ledöntött fa törzséből. Alapvetően fontos, hogy ne puha, hanem kemény fa (*tyrdo drvo*) legyen. Kocsin (*na kolima*) vagy vállon (*na ramenu*) való hazaszállításából arra következtethetünk, hogy különböző nagyságú lehetett, illetve, hogy eredetileg a teljes törzset hazavitték. A nyitott konyha (*otvorena kujna*) tűzpatkáján (*na banku*) égették. Egyes családoknál a legrégebbi emlékek szerint már *Badnji dan* reggelén, tehát Ádám-Éva napjának reggelén, más családoknál a karácsonyesti (*Badnje več*) vacsora előtt gyújtották meg és égették másnap reggelig. „A *badnjak* még akkor is égett, amikor a hajnali misére harangoztak” – mondta egyik adatszolgáltatónk.

Borral locsolgatták

Némely családoknál a *badnjakot* úgy helyezték el a régi nyílt tűzhely tűzpatkájára, hogy a fa csak középütt égett; másoknál viszont nem szabta meg a szokás ilyen formán az égetés módját és mértékét. A karácsonyesti vacsora alatt a család egyik fiatalabb férfitagja őrizte a tüzet – *čuvao je badnjak* – és időnként, mintegy az egész család nevében, meglocsolta borral. A vacsora végeztével az örökösért, no meg kárpótlásul, amiért nem vacsorázhatott együtt a többiekkel, a család idősebb tagjai megajándékozták.

A századforduló után, amikor megváltozott a házak belső berendezése és a nyitott tűzhelyről áttértek a zárt tűzhely – *šporhert* – használatára: a *badnjakégetés* szokása is nagy változáson esett át. Azóta nem

mennek ki *Badnji dan* hajnalán – tehát Ádám-Éva napján – *badnjakért* az erdőbe, hanem egyszerűen egy nagyobb fadarabot tesznek a tűzre s azt elnevezik *badnjaknak*. Ennek égetési idejét azután már végképp nem szabályozza hagyomány; bármikor éghet, funkcióját és értelmét részben elveszítette. Éppen ezért olyan rituális cselekmény, mint amilyen például a vacsora alatti őrzése és borral való locsolása volt korábban, ma már nem fűződik hozzá.

Ámde akár részben, akár egészében égették el a *badnjakot*: a hamuját megőrizték, mert gyógyító erőt tulajdonítottak neki.

A Szeged-környéki szerbeknél a legények és a lányok együtt vitték be a faluba a *badnjakot*, az utcán meggyújtották és kólót táncoltak körülötte. A Bajakörnyékiek karácsony éjjelén és karácsony első napján égették a náluk *panjnak* nevezett tuskót. A vajdasági szerb és horvát lakosság körében megtaláljuk a tuskó bevitelének mindkét formáját; mind az egyéni, mind pedig a közösségi.

A karácsonyi tuskó égetésének változatos formái ismertek a szerbek, a crnagoraiak és a makedónok között; valaha elterjedt szokás volt a szlovéneknél is, míg a horvát lakoságnál az tapasztalható, hogy egyes területeken teljesen elhagyták, más területeken már csak emlékei és nyomai őrződtek meg.

A *badnjakok* száma sem volt mindenütt egyforma. A magyarországi egyetlen fahasáb vagy tuskó égetésével ellentétben például Hercegovinában mind a pravoszlávok, mind a katolikusok az úgynevezett *Ticindanon* három *badnjakot* és legalább két ágat vágta ugyanarról a fáról, és az azonos fából kivágott *badnjakokat* égetés közben a saját fájukról vágott két ággal kellett piszkálgatni. Ezzel szemben Szerbia középső részén, Hercegovina előterében annyi *badnjakot* vágta ki, ahány férfitagja van a családnak, ugyanúgy Boka-Kotorskában, a tengerparton is – de itt eggyel többet, és azt „a gyarapodásnak” ajánlották. Boka-Kotorskán és környékén a karácsonyiak mellett – a család férfitagjai számának megfelelően – újévre és a háromkirályok napjára is vágta ki *badnjakokat*.

Hamujából jóstoltak

A tuskókat és a házakat egyformán babérral, borostyánnal és olajágakkal díszítették. A samodrezai (Koszovó) muzulmán albánoknak három fájuk volt: a tölgy, a cser és az úgynevezett *jaqlika*, ezeket a pravoszláv karácsony beköszönte előtt egymásra helyezték és meggyújtották; amikor elégett, annyi zsaratno-

kot vontak félre, ahány féle búzát termesztettek. Karácsony napján kora reggel megnézték az elhamvadt zsarátnokot és a keletkezett hamu mennyiségéből próbáltak következtetni arra, melyik fajta búzájuk hozza majd a legnagyobb termést.

Hercegovinában a pásztorok *Tucindanon* vesszőket szedtek, ezeket *Badnji danon* feldíszítették borostyán ágacsokkal, körültekerték piros selyemmel, s ezek lettek a „*cobanski badnjaci*” – a csobánok (pásztorok) *badnjakjai*. Boka-Kotorskában ismeretes volt egy ehhez hasonló szokás: régebben a pásztorok Ádám-Éva napjára olajágakat és szőlővenyigéket fontak össze, majd piros fonállal átkötötték, s ezekkel a fonatokkal megérintették minden állatukat, majd a fonatokat az istállóba tették, az állatok közelébe.

Élelemmel látták el

Raguza (Dubrovnik) város statútumának könyvében 1272-ből azt a feljegyzett adatot találjuk, hogy a dubrovniki polgárok között, akik „*Pro Kallendis*” újévi ajándékokkal jöttek a „*comes*”-hez (előljáróhoz), hajósok is voltak, akik „*ceppa*”-t (tuskót) hoztak magukkal, s belőle tüzet gyújtottak. A XVII. század második felében *Valvasor* azt írja, hogy Isztriában nem csupán a *badnjak* égetése volt szokásban, hanem a *badnjak* „élelemmel való megajándékozása” is. Távobabb, az Appenini- és a Pireneusi-félsziget nagy részén, különösen Portugáliában a szokás ma is ismert, továbbá Dél-Franciaországban is.

A történeti Magyarország egyes területeiről hozánk legközelebbi időből származik az az adat, amelyet *Szendrey Zsigmond* jegyzett fel „*Szalontai jeles napok*” című dolgozatában. Az „*Ethnographia*” 1916. évi kötetében ezt írja: „*December 25. karácsony, két karácsony köze. Nálunk minden tekintetben a legnevezetesebb időpont. Szenteste a cselédség (a nagyszalontai népnyelvben és szóhasználatban századunk elején cselédségen a család tagjait értették. – K. M.) egy fatuskót hoz a szobába, melyet a gazda e szavakkal tesz a tűzbe: »Áldott legyen a Krisztus születésnapja«; a gazdaasszony meg szalmát hoz be és annak egy részét a tuskóra teszi, a másik részét meg elteszi, hogy majd a kotlós alá rakja, mert az csak azon fog jól költeni; a tuskó maradványát pedig majd csak a következő karácsonykor égetik el egészen*”.

Véleményünk szerint a XVIII-XIX. században fennállott Tisza-Maros-közi szerb határőrvidék szerb és horvát lakossága – szoros egymásmellettségben, majd együttélésben a magyarsággal – adhatta át a karácsonyi tuskó bevitelének és égetésének az itt leírt s a délszlávhoz viszonyítva redukáltnak tekinthető formáját.

Előkerült egy jóval régebbi korból származó tuskó-égetési adat az erdélyi szászok szokásanyagából. E szerint az erdélyi szászok néprajzi szigetében az újabb időkig is szokásos a karácsonyi fatönc: a *Chrästholz* vagy *Chrästknoen* égetése. Az erdélyi szászok ezt a szokást az Alsó-Rajna és a Mosel folyó vidékéről való elvándorlásukkor vitték magukkal új,

magyarországi (erdélyi) hazájukba és évszázadokon át megtartották. Ide kívánczok annak a megemlékse, hogy a XVIII. század folyamán *Angliából Amerika területére* átköltözött lakosság szintén magával vitte a karácsonyi tuskó-égetés szokását az ottani, akkor még nyitott tűzhelyes építkezés világába.

A magyar népi kultúrában a karácsonyi tuskóégetés eredeti formájának nincs nyoma. Van azonban egy feltehetően belőle sarjadt szokás, amely már nem karácsony vigiliájára esik, hanem az egész karácsonyi időszakra: ez az úgynevezett *palázolás* vagy *parázsolás*.

A magyar palázolás kifejlődésének ismeretéhez szükséges, hogy a karácsonyi délszláv szokások egy fontos szereplőjének, a *polazajniknak* vagy *polazniknak* az alakját szemügyre vegyük. Tudniillik *Badnji dan* reggelén a családfő és a gazdaasszony rituális szereplése mellé felsorakozik a családon kívüli *első látogató*, az úgynevezett *polazajnik* szerepe.

Vuk Stefanovič *Karadžic*, a nagy szerb folklorista szerint *polazajniknak* nevezik az *első* Badnji dani látogatót, akinek nagy fontosságot tulajdonítanak, mert azt kívánták tőle, hogy szerencsét hozzon az egész évre a ház lakóinak. Ezért az *első látogató* szerepére alkalmasnak vélt személyt *kiválasztották* és házanként külön-külön meghívták. Szerepe abban állott, hogy *elsőnek* köszöntsön be, búzát szórjon szét a házban, az égő *badnjakot* megveregesse és jókívánságokat mondjon. A Buda-környéki szerbeknél a legidősebbek emlékezete szerint a *polazajniknak* férfinak kellett lennie, aki kora reggel beállított, megpiszkálta az égő *badnjakot*, hogy a háziasszonynak sok csirkéje legyen és a háziakra *ráköszöntötte* a *Badnji dant* (*čestitio* je Badnji dan). Ezért megajándékozták.

A tűzpiszkálás olyan változataival is találkozunk, amikor ez a művelet kimondottan a gyermekek feladatkörébe tartozott, akik csoportosan házról házra járva megpiszkálták a tüzet és felköszöntötték a háziakat, jó termést, bő áldást kívántak, s ezért a háziaktól különféle adományokat kaptak. Ez a szokás bizonyíthatóan csak a szláv lakossággal együtt vagy a vele szomszédságban élő *magyarságnál* alakult ki.

Élőlényként kezelték

Az eddigiekben ismertetett adatok alapján a tudományos kutatók körében egymásnak bizonyos fokig ellentmondó nézetek alakultak ki. Így például abból a tényből, hogy a *badnjakot* kesztyűben vágják, fogják és viszik vagy törülközőbe tekerik; hogy élőlényként kezelik, és meghajolnak előtte; hogy megajándékozzák, búzával szórják meg s élelmet helyeznek rá, egyes néprajzkutatók azt feltételezik, hogy a *badnjak* egyfajta *fétis*, illetve védelmező szerepet tölt be. Mások a *badnjakot* a napkultusszal hozzák kapcsolatba, vagyis arra gondolnak, hogy a téli napforduló idején, amikor a Nap ereje a leggyengébb, erejét a *badnjak* égetésével (meggyújtásával) kell fokozni. Megint mások szerint a *badnjak* tüze bajelhárító és tisztító erejű (mint amilyenek az egyéb tüzek is), antik eredetű,

kapcsolatban van a vegetáció démonával, sőt, akadnak, akik egyenesen istenség-jelképnek tekintik a *badnjakot*, amelyet azért égetnek el, hogy ismét föléledjen, s ennek érdekében a *badnjakból* megmaradt üszköt kiviszik a földekre, a kertekbe s ott szétszórják. Végül, mivel *badnjaknak* általában tölgyet választanak, amely a mitológia szerint a Mennydörgő, például *Perun fája*, a *badnjakot* kapcsolatba hozzák a mennydörgés istenével is.

A *badnjakégetéssel* kapcsolatos különféle elméletek és vélemények összességéből – s nem utolsósorban a konkrét előfordulási adatok ismeretében – Milovan Gavazzi horvát néprajzkutató úgy véli, hogy e szokás keletkezési helye a Földközi-tenger vidékére tehető, és hogy a római kultúra, amely magába fogadta – távolabbi tájakon is elterjesztette. Ő is úgy látja, hogy bizonyos szálak révén a halottkultusszal is kapcsolatban van. Figyelmeztet arra, hogy minden további, a hosszú évszázadok során rárakódott elemnek a szétválasztása még sok feladatot ró a kutatókra.

A karácsonyi tuskóégetésnek elterjedési problémáival, nyelvészeti kérdéseivel, *interetnikus kapcsol-*

lataival és a belőle fejlődött egyéb szokások variánsaival több kutató is foglalkozott. Számunkra talán a leginkább tisztázandó az *elterjedés* kérdése. Mint már említettük, Milovan Gavazzi azt feltételezte, hogy elterjedési területe nagyjából egybeesik a római kultúra területeivel, illetve a Római Birodalom legnagyobb kiterjedésének határaival. Véleményünk szerint ehhez párosul az a feltevés, hogy elterjedésének irányait és meglétének területeit a Földközi-tenger partvidékeinek hajózási-közlekedési sávjában kell keresnünk elsősorban. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a Fekete-tenger keleti partvidékétől kezdve Skóciáig a tenger-melléki területeken szinte összefüggő elterjedtségben megtalálható.

Európában a karácsonyi tuskóégetés legkeletibb előfordulási helye a Kaukázus, illetve a Fekete-tenger keleti partvidéke, míg a legtávolabbi északi előfordulási helye Skandinávia. Nem tudjuk, hogy a két póluson előforduló karácsonyi tuskóégetés szokása milyen összefüggésben van egymással. Különkülön azonos töről fakadnak-e (feltehetően az antik kultúrából), vagy pedig öntörvényű fejlemények-e?

Juraj Dolnozemský két verse

Gondolatok a karácsonyról...

Ünnepek ünnepe
a szeretet ünnepe!
Karácsony,
keresztyén, mély gyökerekkel
máig ható évezredes múlttal!
– rögös úttal.

Múlandóság fölött élő Valóság!

Karácsony szeretet ünnepe,
múlt lebeg a parázson,
– sorsunkba szöve!
Mely fennmarad a múlt időben
ige, fohász, ima a sorsformáló jövőben!

Ős reménység, – megújulás!
– már a halál sem tépi nimbuszát.
Meginthathatlan hit,
szóban, tettben!

Ezért nem adja fel soha hű Krisztusát!

Tótkomlós, 2008. 10. 31.

Karácsony

Rohanó világ,
benne
egyre halkuló vivát!
Igen;
az évente ismétlődő
karácsonyok!
Bennük
álmok, vágyak, tények.
Nemzedékek ajkán zeng,
szól az ének!

Veletek élek!

Toppon tartanak
a hozzájuk tapadó
remények.
Karácsony, karácsony,
csoda ül a varázson,
áldás van
a kalácson!
Szemet kápráztató,
vibráló fények.
Ilyenkor a
szeretet körül
forog a lényeg!